

Kirke-Ordinantsens Historie.

En Undersøgelse

af

Biskop, Dr. C. T. Engelstoft.

Naar Talen er om en Bogs Historie, vil man vel i Almindelighed snarest tænke paa de Skjæbner, den har havt, den Modtagelse, den har fundet, og den Betydning, den har udøvet; dette er imidlertid ikke det Synspunct, hvorfra denne Undersøgelse gaaer ud, og om der end til Slutningen vil blive meddeelt nogen Oplysning om Christian den Tredies Kirke-Ordinantses Virkekreds og Overlevering gennem Tiderne, saa er det dog meget mere denne Lovbogs Tilblivelse, som skal være Undersøgelsens Gjenstand. Det har fra mange Sider Interesse at forfølge en saa betydningsfuld Lovgivnings Oprindelse og Fuldbringelse. Man kan endnu den Dag idag i tyske Skrivter støde paa den indgroede Misforstaaelse, som har tvende Aarhundreders Hævd og Pontoppidans Vidnesbyrd for sig, at Bugenhagen er Forfatter af denne kirkelige Lovbog¹⁾, uagtet Hans Gram²⁾ og Lackmann³⁾ for mere end 100 Aar siden grundigen have modbevist denne Paastand, og Mün-

¹⁾ Senest endog i Richters die evangelischen Kirchenordnungen des 16ten Jahrh. Weimar 1846, 1. Bd. S. 353.

²⁾ Fortalen til Krag's Christian den 3dies Hist.

³⁾ Hist. ordinationis ecclesiasticæ regnorum Daniæ etc. Kil. 1737, p. 29.

ter, baade Fader og Søn, i vort Aarhundrede yderligere have belyst Sagen¹⁾; det synes utroligt, at en Vildfarelse, der fra først af har beroet paa misforstaaede Ord af Hvitfeld og Bugenhagen selv, skulde kunne have holdt sig saalænge, dersom den ikke fandt Bestyrkelse i de almindelige Forhold paa Reformationstiden og i Ordinantsens eget Slægtskab med Bugenhagens Arbeider²⁾: desto mere kan det behøves ikke blot at gjentage Beviserne, men ogsaa at oplyse samtlige Forhold. Ligeledes staaer det endnu meget uklart, hvem der da er Kirke-Ordinantsens Forfatter eller Forfattere; om det er et lidet Udvalg af 5 Mænd i Forening med Bugenhagen og Palladius, som der berettes af Bugenhagens seneste Biograph³⁾, eller en Samling af mange Repræsentanter baade for den evangeliske Retning og for den katholske Kirke i Landet, iblandt hvilke Kampen mellem det Gamle og det Nye skulde have fortsat sig under Arbeidet og endog efterladt sig Spor i det⁴⁾, eller om de mange, der have underskrevet og vedtaget den, ere andre end dens Forfattere. Og ikke mindre uklart staaer det, hvor Arbeidet blev paabegyndt og udført⁵⁾, og hvormange og hvilke Hænder det gik igjennem, inden det naaede sin endelige Skikkelse. Disse og lignende Spørgsmaal have ved en Bog som Kirke-Ordinantsen en forøget Betydning, ikke blot derved, at det er et stort

¹⁾ F. Münter, dansk Reformationshistorie, 2. D. S. 338 og Kirchengesch. 3. Th. S. 481. B. Münter, Symbolæ ad illustrand. Bugenhagii in Dania commorationem. 1836, p. 54—56.

²⁾ Dette Slægtskab gjør det unægtelig mindre stødende, at Richter (die evangelischen Kirchenordnungen a. St.) endnu gjentager den gamle Vildfarelse, da han betragter alle Ordinantser fornemmelig i deres indre Lighed og Sammenhæng.

³⁾ Zietz, Joh. Bugenhagen, zweiter Apostel Nordens. Lpz. 1834 S. 161, foregiver, at Kongen lod 5 Mænd kalde, som under Bugenhagens og Palladius's Ledelse skulde udkaste en ny Kirkelov.

⁴⁾ F. Münter a. Sk. 2, 339.

⁵⁾ Efter Hvitfeld 2, 1503, og F. Münter a. Sk. S. 338 antages Kjøbenhavn almindeligen for det Sted, hvor den blev forfattet.

og skjønt Værk af levende christelig Aand og organiserende Talent, der fuldragtes i denne Lovgivning, men ogsaa derved, at de forskjellige Bestræbelser og Retninger, der krydsede hinanden i den bevægede Tidsalder, komme tilsynes i deres indbyrdes Rivninger, naar det lykkes at bringe Lys ind i de ofte dunkle Gange, hvorigjennem Arbeidet gik, navnlig hvad Kirkeforfatningen og Kirkens Retsforhold vedkommer. En Undersøgelse om Kirke-Ordinantsens Udarbeidelse igjennem Aarene fra 1536 til 1542 vil derfor ikke være uden Interesse, om den end i mange Tilfælde maa gaae frem ad møisommelige Veie, og selv for de politisk Forhold vil den ikke være uden Betydning, forsaavidt som den berører et Forsøg paa at samle Landsdelene under een Lov og tillige det Uheld, som allerede dengang hvilede over saadanne Forsøg.

Vi begynde med en Betragtning over Kilderne til denne Bogs Historie, blandt hvilke der navnlig er een, som opfordrer til en nærmere Undersøgelse, end der hidtil er blevet den til Deel, nemlig det saakaldte Udkast til den danske Kirke-Ordinants, som af vor for tidlig afdøde grundige Historiker Registrator Knudsen er forelagt dette Tidsskrifts Læsere i Kirkehist. Saml. 1. B. S. 55 fgg.

I. Kilderne til Kirke-Ordinantsens Historie.

Kilderne for denne Undersøgelse ere vel tildeels de samme som for al vor Reformationshistorie og behøve derfor ikke særligen at nævnes; men dersom vi ikke havde andre end de historiske Beretninger og de Vink, som samtidige Actstykker give, vilde der kun kunne tales meget lidet og meget ubestemt om Kirke-Ordinantsens Tilblivelse. Det vilde omtrent samle sig alt i de Ord, hvormed Kongen selv i Fortalen til den færdige, latinske, Kirke-Ordinants under 2. Sept. 1537 gjorde Rede for sin Fremfærd: »vi have sammenkaldt Lærde og Prædicanter ved Kirkerne af vort Rige Danmark og vore Hertugdømmer og befalet dem,

at de skulde opsætte os en hellig Ordinants (3: Kirke-Ordinants), om hvilken vi kunde raadslaae. Efterat have modtaget den, have vi sendt den til den ærværdige Fader Dr. Morten Luther, og han har bifaldet den tilligemed andre Theologer, som ere i Wittenberg«. Han tilføier endvidere, at han har benyttet Dr. Bugenhagens Raad og Bistand tilligemed sine egne Raadgivere (consiliariis nostris) til at gjøre denne hellige Ordinants færdig, og at han, da den var fuldendt, ved sin Cantsler havde forelagt den for Rigens Raad, som havde bifaldet og vedtaget den¹⁾. Men vil man trænge dybere ind i Bogens Historie, maa det være den selv, der afgiver den egentlige Kilde, enten nu som Grundlag for en paa Indholdet selv bygget Historie og Kritik, eller som Vidnesbyrd om de Forandringer, der ere foregaaede med den selv. I denne Henseende møder her det heldige Tilfælde, at den danske Kirke-Ordinants foreligger i ikke mindre end 4 Skikkelser eller Bearbejdelser: De ere i omvendt Tidsfølge, den saakaldte rette Kirke-Ordinants, som blev vedtaget af Herredagen i Odense 1539, trykt 1542²⁾), Peder Palladii danske

¹⁾ „Convocatis igitur Doctoribus et prædicatoribus ecclesiarum ex Daniæ regno et ducatibus nostris, mandavimus, ut ordinationem aliquam sacram nobis conscriberent, de qua consultaremus. Hanc acceptam misimus ad reverendum patrem Doctorem Martinum Lutherum. — Is cum aliis, qui Wittebergæ sunt, theologis eam approbavit. Ut vero hoc divinum negotium (nemlig den kirkelige Restauration) recte gereretur, rogavimus ill. principem Joh. Fred., ducem Saxonie electorem, amicum nostrum summum, ut mitteret ad nos Dilectum nobis Joh. Bugenhagium Pommeranum. Hujus viri consilio et opera cum nostris consiliariis usi sumus in Ordinatione hac sacra conficienda, ut sciatis, non temere, sed tot et tantis arbitris hic nos egisse. Porro perfectam Ordinationem obtulimus, per Cancellarium nostrum, Regni Consiliariis: hi probarunt suscepuntque omnia, quæ ordinatio habet“. De to danske Oversættelser af dette Stykke skulle vi omhandle nedenfor, forsaavidt som de kunne yde nogen nærmere Oplysning om Forfatterne.

²⁾ Findes i den danske Udgave af Kraghs Chr. 3. Hist. og gjentaget i de følgende Udgaver, 1562, 1582, 1617, 1640.

Oversættelse af samme 1537, trykt 1539¹⁾), den latinske Kirke-Ordinants udstedt af Kongen under 2. Sept. 1537 og underskrevet af Kirkens Repræsentanter, trykt 1537²⁾), og endelig et dansk Udkast, der egentlig igjen indeholder tvende Bearbejdelser: et Udkast tildels i Form af Indstillinger til en Kirkelov, og paa det brudte Papirs anden Columnne Ændringer eller Tilføininger og Resolutioner paa Indstillingerne³⁾). Medens enhver af disse Skikkelser afgiver Vidnesbyrd om Arbejdets Standpunkt og Forandringer hver til sin Tid, er det især det sidstnævnte interessante Document, der ved at frembyde Billedet af Arbejdet i dets første Begyndelse og ligesom under Arbejdernes Hænder, opfordrer til at gjenoptage alle Spørgsmaal om Forfatterne og deres Hjelpemidler og Indflydelser fra forskjellige Sider, efterdi vi der have den første Plan til Værket og en Række af Forandringer og Tilføielser, der knytte sig dertil, ligesom det ogsaa i Sammenligning med de øvrige Bearbejdelser viser, hvad der først senere under Arbejdets Fremskriden er tilkommet. Men forinden vi gjøre Brug af dette Document, vil det være fornødent at tydeliggjøre os, hvad vi have i det, saameget mere som det ved dets Gjenfindelse i vore Dage er blevet anset for endnu betydningsfuldere, end det er.

Naar man i Regjeringens Archiv finder et Udkast til en senere Lov, der i de Punkter, hvor Kongen og Regjeringen umiddelbar maatte tage Beslutning, er affattet i den ansøgende foreslaaende Form, og hvori derefter Rettelser og Resolutioner i lovgivende Form ere indsatte med Kon-

¹⁾ Findes paa Univers. Bibl. og det store kongelige Bibliothek.

²⁾ Findes i Nic. Kragii annales Chr. 3 ed. Gram, addit. 2, saavel som paa Bibliothekerne.

³⁾ Forefundet i Geheimearchivet og meddelt med diplomatisk Nøiagtighed, saaledes at det Oprindelige sees ved Siden af alle de deri foretagne Ændringer, Udslettelser, Tilføielser og Omarbejdelser i Kirkehist. Saml. 1. Bd. S. 55 fgg.

gens Secretairs velbekjendte Haand¹⁾); maa man i det første Øieblik være tilbøielig til at mene, at man har de alleroriginaleste Elementer af Lovgivningen for sig: det er, som om man saa Kongen gjenneemgaae det oprindelige første Udkast, rette og forandre det og forvandle Begjæringer til Lov, idet Secretairens Haand paa det brudte Papirs anden Halvdeel nedskrev, hvad Kongen dicterede. Var det saaledes, saa havde man i Udkastet, som er paa Dansk, det bedste Beviis for, at Forfatterskabet hverken tilkom Bugenhagen eller en stor Forsamling af Geistlige, hvori Herman Tast, Joh. Wandel og andre tyske Slesvigere havde havt Sæde; og i Rettelserne vilde man da have et interessant Billede af det, som Kongen selv ønskede og indførte i Kirkens Reglement og Forfatning. I det Mindste i sidstnævnte Henseende er det saaledes²⁾); men dette mærkelige Manuskript har ikke ganske saamegen Betydning.

For det Første er det allerede bemærket af den skarp-sindige H. Gram, at dette danske Udkast, som danner Grundlaget for de tilføiede Rettelser, ikke er originalt, men en Oversættelse af en latinsk Grundtext. En saadan Grundtext skinner nemlig igjennem ikke blot, hvor det kunde forklares af en latinsk Kilde, hvoraf Udkastets Forfattere havde taget, hvad de vilde indføre i den danske Kirkelov, saaledes som ved Steder, der ere laante af Luthers Formula missæ et communionis³⁾); men den skinner

¹⁾ Dette vil være bekjendt saavel af Knudsens Forord a. St. som af H. Grams Fortale til Krag's Chr. 3. Hist.

²⁾ Baade Regist. Knudsen (a. St. S. 55—56) og jeg selv i tidligere Skrifter har havt denne Forestilling om de saakaldte Kongens Tillæg og Rettelser (Theol. Tidsskr. 5. Bd. 2. H. S. 167 og 6. Bd. 2. H. S. 3 og Liturgi's Historie S. 11).

³⁾ Saaledes S. 65 (i Udkastet): „Alleluja, som er en evig Lyd udi den hellige Kirke“ — efter Luthers: Alleluja vox perpetua est ecclesie o: Menighedens stadige Lovsang. Ligesaa smstd.: „deraf lyder alt det efterfølgende om Offer“ — Luther: abhinc omnia fere sonant oblationem o: fra dette Sted af lyder etc.

ikke mindre igjennem, hvor Udkastet er originalt eller følger tyske Kilder. En opmærksom Læser vil overalt støde paa latiniserende Udtryk og Vendinger, som »arbeidende Samvittigheder«, »saa idag« (for Nutildags), »et høitideligt Universitet«, »han som prædikende vorder«, »lade sand Gudfrygtighed sendes efter os til vore Efterkommere« o. s. v.; men uimodstaaelig vil denne Erkjendelse paatvinge sig Læseren, naar denne danske Text sammenholdes med en latinsk, som vi have Grund til at betragte som dens Kilde. Hvis der nemlig forud for dette Danske har været udarbejdet et latinsk Udkast, er det sandsynligt, at dette maatte gjenkomme i den endelige latinske Udgave, nemlig forsaavidtsom denne har beholdt, hvad der fra først af var givet i Udkastet, og det er ogsaa aldeles Tilfældet, at den latinske Kirke-Ordinants af 1537 — forsaavidtsom den har Indhold tilfældes med det danske Udkast — svarer til dette som Grundtext til Oversættelse. Ligheden er isærfaldende, og Forholdet imellem dem er ikke et saadant, at det kunde tillade at betragte Latinen som Oversættelse: Stilen i Latinen har Originalitetens Præg, og hvor der er øst af latinske Kilder, er der en ordret Overensstemmelse med disse, som vilde være umulig, dersom Latinen ikke var oprindelig¹⁾. Derhos giver den latinske Text ofte Nøglen til at forklare besynderlige Udtryk i den danske²⁾,

¹⁾ F. Ex. i det anførte Sted af Luthers Messe har Latinen: Alleluja, quæ perpetua ecclesiæ vox est.

²⁾ F. Ex. S. 87: „Kirkerøvere og deres ugudelige Overfaldere“, i Latinen: deprædatores ecclesiarum et profani earum invasores. S. 69: „at Folket maa des vissere underrettes af Lærdommens Ligformighed“, i Lat.: ut ipsa uniformitate doctrinæ populus certo instituat. S. 109 og 110: „Bygmestere skulle indlægge Fattige“, i Lat.: ædiles ꝛ Hospitalsforstandere. S. 111: „at forfølge sit forpligtede Embede“, i Lat.: debita munera exsequi. S. 114: „Bøger, som Præsterne neppelig kunne tilgavns ombedre“ (ꝛ undvære), i Lat.: commode vix carere. Smstd.: „efterdi der gaar saa idag utallige onde Bøger ud“, i Lat.: cum innumeri hodie mali libri

og endelig kan Latinen paa flere Steder overbevise Oversætteren om Misforstaaelser og Vildfarelser, ved hvilke han selv har sat det meest usvigelige Mærke paa sit Oversætterarbeide ¹⁾, ligesom han ogsaa paa eet Sted har erkjendt sin Evnes Grændse ved at lade et Ord staa in blanco, som han ikke kunde oversætte ²⁾.

Det er altsaa en Oversættelse af et foregaaende latinsk Udkast, vi have for os i den Del af Manuskriptet, som fyldte den ene Columne, og det forefundne Exemplar af Oversættelsen er ikke engang at ansee for Oversættelsens originale Arbeide, men er en Afskrift, eftersom der

prodeant. S. 115: „den Bog, udi hvilken dem gives Underretning, som skulle fare om“, i Lat.: *liber informationis visitatorum*.

¹⁾ S. 59 angiver som Lærepunkt „om Guds Lov og Gudfrygtighed“ ligeoverfor Evangelium og Troen paa Gud; i Latinen: de lege et timore Dei: om Loven og Frygt for Gud. S. 68 siges, at Prædikanten „ikke skal hastelig (hadskelig? odiose) lade ilde paa Papisterne, medmindre end Paamindelse og deres onde Exempel æsker saadant“; i Lat.: *nisi id admonitio et exemplum exigat* — hvilket atter er taget af den sachsiske Visitatsbog: *on wo es die leut zu warnen und Exempel zu geben noth ist* (Richter 1, 97). S. 89 i Anviisningen til at tale med de Syge siger Udkastet: „og dette fordi være den Sabbat, hvilken man skal holde den Hæder Gud hellig, at man taaligen lider alting, og skulde det end gjælde Døden, at vi og den Daab gjerne annamme“, i Lat.: *et ideo hoc sabbatum Domino Deo sanctificandum esse* (denne Hviletid helliges Gud), *et patienter omnia ferenda, etiamsi moriendum sit. Et baptismus noster complendus*. S. 103 oversættes in placito ved „til Thinge“ istedetfor i Mindelighed. S. 102 hedder det: „Landsbysognene skulle lade sig nøie hver med sin Sognepræst, om de kunne føde ham“, i Lat.: *parochiæ rurales singulis parochis contentæ sint*: Landsbysognene maa lade sig nøie med een Præst (i Modsætning til Købstedmenighederne) og kunde ikke engang altid have ham for det ene Sogn alene. S. 113 om Biskoppers Levnet og Anklage for uværdigt Forhold, hedder det: „hvilke her lade sig mærke med (o: med de nævnte Laster) og blive aabenbar overvundne derudi“ (o: overbeviste), i Lat.: *det korte og klare: notati et publice convicti*.

²⁾ Nemlig i det danske Udkast S. 110 L. 16: „saasom — och andet saadant“, hvor Latinen har: *ut gallicus et similis o: Franzoser*.

idetmindste paa eet Sted er oversprunget et Stykke¹⁾, og flere Ord af Afskriveren ere læste feil²⁾.

Men en saadan Oversættelse har alligevel en stor Interesse, da den lærer os at kjende Arbeidets Omfang og Indhold i dets første Begyndelse og sætter os istand til at paavise den største Del af det ogsaa i dets oprindelige latinske Form, nemlig i alt det, som i den senere latinske Kirke-Ordinants svarer til denne Oversættelse. I Mangel af det originale latinske Udkast bliver det da dette danske Udkast, der maa danne Udgangspunktet for enhver Forskning over Kirke-Ordinantsens indre Historie, og det viser os Veien til at gjenfinde for en Del det første latinske Udkast i den fuldstændigere Redaction af Ordinantsen, som vi have i den latinske Ordinants.

Men da der altid bliver en Mulighed af Afvigelse mellem det danske og det ubekjendte latinske Udkast tilbage, paatrænger sig det Spørgsmaal, om denne danske Oversættelse ikke dog mulig skulde have indeholdt noget Mere og Andet end den tidligere latinske Grundtext. Der

¹⁾ S. 108 mellem L. 12 og 13 mangler det Stykke, som skulde svare til den latinske Ordinants's: *Ad pauperum subventionem omnes soliti redditus, quos hactenus habuerunt, reserventur, et quicquid est spontanearum oblationum, quæ vel in festis colliguntur aut alias in hoc conferantur* (fol. 43 i Kragii Ann. p. 57); thi noget Saadant forudsætte aabenbart Manuskriptets følgende Ord: „dertil skulde beskikkes“ o. s. v. Ligeledes mangler formodentlig et Stykke p. 59 L. 3, hvormed Overgangen skulde gjøres til Opregningen af Lærepunkterne, svarende til den latinske Ordinants: *hic oportet, ut loci quidam præcipui constituantur, ad quos inter concionandum recurrant, ne vaga et suis legibus soluta huc illuc vacillet oratio*. Dog har dette latinske Stykke unegtelig mere Præg af de senere Tilsætningers Latinitet end af det oprindelige Udkasts; men noget Lignende synes ikke at have kunnet mangle.

²⁾ S. 79 L. 14 „hanns“ for: handts. S. 85 L. 3 „alt och“ for: altho. S. 87 L. 21 „inderligere“ for: ideligere. S. 90 L. 10 „wiil taar“ for: vel tør. S. 68 L. 18 „hasstelig“ for: hadskelig. Maaske ogsaa „jo for eens“ (S. 90 L. 22), som skal svare til *omnino* o: jo for vist? og S. 81 L. 9 „store Katechismus“ for: lille.

er et Par Steder i dette Actstykke, som i høiere Grad bære Præg af dansk Original, ligesom de ogsaa angaa specielt danske Forhold. Det ene er den alvorlige Indsigelse imod Adelens Tiendefrihed¹⁾, det andet er Forfatternes Meningsyttring angaaende det Ubillige i den Reclamationsret, som Magthaverne gjorde gjældende mod Kirkers og Embeders Tilliggende²⁾; begge Stykker kunde uheldigviis ikke gaae over i den latinske Ordinants, saa at man derfra skulde kunne hente noget Beviis for deres Tilstedeværelse i det latinske Udkast. Imidlertid mangler maaskee ikke heller her alt Spor af en latinsk Grundtexts Indflydelse³⁾, og den friere danske Tone kan mulig forklares af, at Oversætteren har ligesom følt sig paa et fortroligere Gebet, naar der handledes om Lov og Ret og Tiende og Rente, og derfor har gjengivet Originalen med større Frihed end sædvanligt. Ligeledes er der en staaende Afvigelse mellem det Danske og det Tilsvarende i den latinske Ordinants, af hvilken man kunde formode, at Oversætteren havde havt et andet latinsk Udkast for sig; han skriver nemlig: »paa Dansk« overalt, hvor Latinen har det ubestemtere vernacula s. vulgari lingva, vulgari voce, vulgari sermone etc. Men denne Afvigelse forudsætter ikke nødvendig, at han har forefundet Andet her i Latinen, end hvad der endnu staaer, medens den vel peger hen paa, at den danske Oversætter ene har havt de danske Menigheder for Tanke, og det samme kunde være Aarsag i, at han et Par Gange nævner Riget og Rigens Indbyggere⁴⁾, hvor Latinen efter dens universellere Standpunkt snarere kunde havt en mere omfattende Betegnelse⁵⁾.

¹⁾ Aftrykket S. 105.

²⁾ Smstd. S. 106.

³⁾ Saaledes, at verdis til at gjøre Nogen Velgjerning; at sætte i Kgl. M. frie Beraad, hvad der skal skee.

⁴⁾ S. 81 L. 16 og 104 L. 18.

⁵⁾ Af disse Steder er det første udgaaet af den senere Lov, og det sidste har kun den almindelige Betegnelse: alii, for Udkastets: „andre Rigens Indbyggere“.

Nogen egentlig Forskjel mellem Oversættelsen og det latinske Udkast er der saaledes ikke Anledning til at antage, om der end i hiin spores et mere udelukkende Hensyn til den danske Landskirke.

Men dette mærkelige Manuskript frembyder ikke alene det første Udkast, men viser os jo tillige Lovgivningsværket i Bevægelse: der er udstreget, omskrevet, tilføiet, og dette netop saaledes som det senere blev (idetmindste for største Delen), Afskriften var indrettet til denne Brug, Rettelserne ere gjorte af Kongens Secretair — er det nu da Kongen selv, der har dicteret dem, og sees han her i sin Lovgivervirksomhed? Dette har Gram antaget, og han anseer Oversættelsen for at være gjort til Kongens Brug. Desværre maae vi opgive denne smukke Forestilling, naar vi prøve Sagen nøiere.

Allerede i sig selv er det ikke meget rimeligt, at Kong Christian den Tredie skulde behøve en dansk Oversættelse af Udkastet eller kunde bruge den, naar han selv vilde tage Deel i dette Lovgivningsarbeide. Latin kunde han fremfor nogen Konge: han lod prædike Latin ved Hoffet og bivaanede latinske Disputationer. Derimod havde han ingen dansk Hofprædikant. Ved Kongevalget 1533 havde hans Modstandere gjort gjældende imod ham, at der var ligesaa stor Forskjel paa hans og Danmarks Indbyggeres Sæder og Sprog som mellem Tydske og Danske, og da han havde erobret sit Rige, fandt Jyllands, Skaanes og Sjællands Prædikanter det fornødent at affatte deres Andragende til ham om Kirkens Reformation paa Plattydsk¹⁾. Efterat han havde været Konge i 6 Aar, ansaaes det endnu som givet, at han ingen andre danske Prædikanter kunde høre end dem, som kunde prædike Tydsk²⁾, og det er et omstridt Spørgsmaal, om han nogensinde lærte at

¹⁾ Min diss. Reformantes et Catholici p. 185.

²⁾ Schumacher, gelehrter Männer Briefe an die K. v. Dänm. I, 33.

tale Dansk ¹⁾. I ethvert Tilfælde maatte i Aaret 1537 Latinen være ham tilgængeligere end en dansk Oversættelse, og umulig kunde han dictere sin Secretair sine Resolutioner paa Dansk. Snarere skulde han have kunnet bruge en plattysk Oversættelse ²⁾.

Dernæst ville vi vende os til disse Ændringer selv og prøve dem efter ydre og indre Criterier. Dersom de virkelig vare Lovgiverens egne Ord, maatte man naturligen have betragtet dem som den autentiske Text i den danske Udgave af Kirke-Ordinantsen. Nu have vi en saadan, skrevet i Efteraaret 1537, udgivet 1539; i denne maatte man da vente at finde de formeentlig kongelige Ord ordret gjengivne, efterdi deres Indhold forstørstedelen forefindes i den latinske Udgave, der afgav Normen for den danske; men Intet mindre! Medens denne danske Udgave ellers støtter sig til Udkastets Text og ofte gjengiver dets Dansk ordret, overalt hvor dets Indhold er gaaet over i den latinske Ordinants, finder man ikke det ringeste Spor til, at Udgifveren har kjendt de formentlig kongelige Tillæg (dem, som i Aftrykket ere udmærkede med Cursiv) i den Skikkelse, som de have i Manuskriptet. Tvertimod afviger Udgaven af 1537 overalt, hvor det er nogenledes muligt fra den Form, som disse Indskud have i det af Kongens Secretair fuldstændiggjorte Exemplar: uagtet de latinske Ord, der forelaae til Oversættelse, som oftest ligesaa godt kunde være gjengivne med de i Manuskriptet benyttede

¹⁾ Baden, D. Hist. 3, 279. Minerva 1788 Aug. p. 261. Allen, Danmarks Hist. S. 318 (4. Udg.).

²⁾ Der forekommer ogsaa virkelig Spor af en saadan; et plattysk Haandskrift, som havde Titel af Dänische Reformation, fandtes i 17de Aarh. saavel i det gottorpske Bibliothek som i Schröders Bibliothek i Ditmarsken (Lachmann, hist. ord. p. 199, not. m.). Det indeholdt baade mere og mindre end den senere slesvigholstenske Kirke-Ordinants, altsaa omtrent som det danske Udkast. Men da det tillige havde Kongens Mandat og Fortalen, maa det dog anses for at tilhøre et senere Tidspunkt end det danske Udkast.

Ord, dersom Oversætteren havde kjendt dem¹⁾. Gram har ogsaa bemærket dette, da han ytrer, at der maa have existeret et andet Exemplar af Manuskriptet, hvori de kongelige Rettelser ikke have været optagne og som Oversætteren har betjent sig af eller udskrevet²⁾. Han udskrev og forbedrede den tidligere Oversættelse af Udkastet, saa langt som den stemmede med den latinske Kirke-Ordinants; men hvergang han kom til et af de Stykker, som vi finde

¹⁾ Man kan tage hvilket Sted af disse Rettelser man vil, thi der er intet af over to Ord, som er ligelydende med den danske Kirke-Ordinants af 1539:

Manuskr.:

S. 64: „Her skal agtes, at Pater Noster og de Ord, som consecreres med, at de læses paa Dansk“.

S. 65: „med den danske Sang“.

S. 74: „om St. Marie Magdalene Dag maa sjunges den Sequentse om hende: laus tibi Christe“.

S. 81: „Her efter skal intet Ægteskab tillades udi det tredie Led, paa det at Blodsens Ærlighed og Bludsel opholdes, ligesom hertil af vore Forældre er holdet“.

S. 85: „Tiggebrødre Munke skulle herefter udi dette Rige ikke opholdes, de skulle ikke heller trygle, ikke prædike etc., men de, som ere gamle og syge, de skulle blive udi deres Klostere“.

Smstd. (om Billeders Bortskaffelse) „Thi at hver er vel vitteligt, at det ikke Andet er end klart Afguder“.

Udg. 1539:

„Her skal man agte, at Pater Noster og Ordene, som lyde paa Nadveren, blive læste paa Dansk“.

„med sin danske Sang“.

„St. Mariæ Magdalenæ Dag maa vel sjunges den Sequentse: laus tibi Christe“.

Saa skal nu efter denne Dag intet Ægteskab tilstedes udi det tredie Led, paa det der maa holdes den Høviskhed og naturlig Blysomhed til Slægten, som hertildags af vore Forfædre haver været holdet etc.“

„Ingen Tigge-Munke skulle udi vore Riger efter denne Dag opholdes, hverken skulle de tigge eller prædike eller høre Skriftemaal, men de, som alderne ere og skrøbelige og til intet Embede bekvemme udi Kirken, de maa blive udi Klosteret“.

„Thi hver Mand veed jo skøt, at saadant er intet Andet end Afguder“.

²⁾ Anf. St. S. 139.

tilførte af den rettende Haand i vort Manuskript, maatte han give en ny Oversættelse, som er heel forskjellig fra den, som findes i dette. Men deraf sluttes billigen, at Haandskrivtets Rettelser og Tillæg ikke ere den kongelige Original for Latinen selv, thi da havde Oversætteren kunnet spare sig Oversættelsens Møie og burde have optaget det kongelige Dictat som den rette første Original.

Agte vi dernæst paa den formelle Beskaffenhed af disse Rettelser og Tillæg, kunne vi ikke heller i dem erkjende det Præg af Originalitet, som de maatte have, hvis de vare dicterede af Kongen. De fleste røbe tydeligen, at de selv ere oversatte af Latin og netop af den Latin, som nu læses i den trykte latinske Kirke-Ordinants ¹⁾).

¹⁾ Til de i foregaaende Note anførte Steder svare følgende latinske: til S. 64: hic observandum est, ut pater noster et verba consecrationis vernacula lingua legantur; til S. 81: posthac vero non admittatur matrimonium in tertio gradu, ut servetur honestas et verecundia sanguinis, quemadmodum hactenus a progenitoribus nostris est observata — Ord, der saa at sige behøves for at forstaa Haandskrivtets Dansk. Et andet haandgribeligt Exempel giver Stedet S. 67: at Præsten skal messe for „nogen Bogstol“ — coram aliquo pulpito, som Oversættelsen 1539 rigtigen oversætter „for en Bogstol“. Lignende Beviser giver Stedet om Distributionen S. 66:

Manuskri.:

Den latinske Ordinants:

„i det at de annamme Brødet og Kalken, skal intet siges, fordi at det tilforn er dem alle sagt, den Tid der consecreredes efter Christi Ord. Og skulle Tjenerne give flittigen Agt paa, at de vide Tal paa, hvormange som ville berettes, paa det at de ikke skulle nødiges til tvende Gange at consecrere“.

„Accipientibus panem et calicem nihil dicatur, quia omnibus publice dictum est ante in consecratione verbis Christi (o: med Christi Ord). Curent etiam ministri diligentes, ut sciant numerum communicandorum, ne cogantur bis consecrare“.

og om Prædiken paa Skjærtorsdag S. 72:

„der skal gives tilkjende og „fiat etiam mentio et tractatio handles om Føddernes Toelse, de lotionem pedum“.

som Christus toede sine Discipellers Fødder“.

At Latinen har staaet først og har aftvunget en Oversætter det tildeels feilagtige Dansk, er aabenbart.

Etsted er Oversættelsen endog væsentlig forfæilet formedelst Tvetydigheden af det latinske Ord: vel, der er oversat ved eller, men skulde hedde endog¹⁾. Men latinske Tillæg og Berigtigelser maa være givne Udkastet paa et andet Sted end i det danske Haandskrift.

Alle Tillægene ere dog neppe flydte af en latinsk Original: der er enkelte, der bære et kjendeligt Præg af Tydsk, saaledes som de læses i Haandskriftet. Det kan nu overhovedet ikke undgaae en opmærksom Iagttagelse, at den, der har bragt dem alle i Stiil, saaledes som de findes i Haandskriftet, har staaet det tydske Sprog saa nær, at tydske Konstruktioner og Ord blandede sig i hans Dansk²⁾; men der er enkelte Steder, hvor den germaniserende Farve træder saa stærkt frem, at man maa antage, at den Nedskrivende har haft en tydsk Original for sig, for i den Grad at kunne forblende Sprogene. Og dette gjælder netop nogle af de Tillæg, som fremfor alle andre maa tænkes at hidrøre fra Kongen selv, nemlig Loven om Straf for dem, der ligge deres egne Børn ihjel³⁾, samt Loven om Adelsens

¹⁾ Udkastet S. 75 L. 24. „Forældrene skulle bede (Fadderne ved Daabens Confirmation) dertil eller efter Daaben“ (Hjemmedaaben) istedetfor endog efter Daaben, som det læses i den senere danske Udgave og i den slesvig-holstenske Ordinants. Et Ord, som „forfuldes“ (for: perficetur) S. 83 L. 24, viser ogsaa det latinske Grundlag.

²⁾ F. Ex. S. 85 (see Not.) 88, 89 (menige f. vulgaris) 112 (Ordnunge) 114 o. fl. St.

³⁾ S. 94—95: „Hvilken Qvinde som formedelst Forsømmelse (o: Versehen) ligger sit eget barn ihjel, af hvilket Sognepræsterne udi deres Prædiken flittigen skulle paaminde dem at advare dem (sich hüten?) at ikke skeer, den skal ledes (pro: indføres) af Sognepræsten til Superintendenten. Og Superintendenten skal sætte hende det for Penninge, saameget hun kan taale at give, og de samme Penninge skal kastes udi den menige Kiste for fattige Folk“. Den hele Lov er fremmed for den danske Lovgivnings sædvanlige Former: Prædikanterne havde netop foreslaaet en lignende Straf for dem, som ikke af Forsømmelse, men af Uforsømmelighed (o: uforvarende) kom i denne Ulykke, og Mulkten skulde „lægges hen til de Fattige“, thi „den menige Kiste“ (Gemein Kasten) var kun den gjængse Udtryksmaade i Tydskland. Sprogets tydske Karakter gaaer lige til det aldeles udanske „af hvilket“, wovon: hvorom.

tiltvungne Tiendefrihed¹⁾. Men Tillæg, der saaledes ere indskrevne dels efter latinske, dels efter tyske Originaler, kunne ikke give den Forestilling Medhold, at vi i dette Manuskript have Sporene af Kongens umiddelbare Deeltagelse i Lovarbeidet.

Betragte vi fremdeles Indholdet af disse Rettelser og Tillæg, føres vi ikke mindre til Tvivl. Saa naturligt og rimeligt det er at tænke Kongen dicterende Resolutioner, hvor Udkastet var affattet i Form af Andragende, Henstilling eller Betænkning, og som fastsættende de kirkeretlige Forhold²⁾; saa bliver det dog allerede noget betænkeligt, naar nogle af disse Lovstykker findes at være dannede i Ord og Indhold efter, hvad man finder i tyske Kirkelove. Dette er Tilfældet med Forskriften om Behandlingen af dem, der undslaae sig for at modtage Nadveren under begge Skikkelser, at de skulle undervises i 3 Maaneder og derefter agtes for Forhærdede og Forstokkede³⁾; thi denne Lov kommer den Forskrift, som Luther gav i den nye Udgave af *Visitatio Saxonica*⁴⁾, saa nær, at man uvilkaarlig her maa tænke paa wittenbergske Theologers Indflydelse eller Forslag. Andre Tillæg ere tagne af den pommerske Kirchenordnung. Og allermindst kan man tænke sig Kongen som umiddelbar Ophavsmand til de mange liturgiske Forandringer, som sees at være indførte med Kongens Secretairs Haand. Nogle ere for betydelige til, at man kan antage, at Kongen skulde have indført dem efter sit eget Skjøn⁵⁾; andre, og de allerfleste, ere saa ubetydelige,

¹⁾ S. 105—6. I dette Stykke ere Ordene: friig, Sjælesorgere, paa-
mane, af hvilke (for: om hvilken) og forsmeere (for: Foragtere) Tegn
paa den tyske eller snarere den plattyske Original. Mindre sik-
kert er det, om det følgende Stykke S. 106 om Degnes Pligt, for-
medelst Ordet „skikkelige“ (for det almindelige: bekvemme) og
Stykket S. 114 om Bispevalg, skulde hidrøre fra en lignende Kilde.

²⁾ F. Ex. 81, 84, 85, 95, 102—3, 105, 108, 109, 110—11, 114.

³⁾ S. 79.

⁴⁾ Richter, ev. Kirchenordnungen 1. Bd. S. 90.

⁵⁾ Især Udeladelsen af Distributionsformelen S. 66.

at man ikke let kan tænke dem som Gjenstande for Kongens Resolution: f. Ex. at det tillades at synge færre Psalmer, forat Børnene ikke skulle besværes med formegen Sang¹⁾, hvad Præsten skal bede, naar han taus knæler for Alteret²⁾, at Præsten just skal staae for en Bogstol, naar han messer uden Communion³⁾, hvilke Seqventser det tillades at synge paa en og anden Helligdag⁴⁾, og desl. Ved flere af disse Tillæg, er det ogsaa netop Tilfældet, at de ere tagne af sachsiske Kirkelove, som da neppe Kongen kunde have kjendt eller sammenlignet med Udkastet⁵⁾; man føres uvilkaarlig til at forestille sig, at de sachsiske Reformatorer eller En, som kjendte nøie den sachsiske Brug, maa have tilraadt at optage ogsaa disse Smaating af de ellers af Udkastets Forfattere ogsaa benyttede Love. Snarest maatte man tænke paa en geistlig Revision som Kilden til deslige Ændringer, der synes at være uden alt Forhold til den kongelige Villie.

Endelig er der endnu en Art af Forandringer, der bør tages i Betragtning: Ændringer i Sproget og Udtryksmaaden. Man finder saaledes undertiden berigtiget eller ændret enkelte Ord, naar et Udtryk syntes mindre tydeligt eller smukt⁶⁾, eller der antoges at være indløbet en Feil⁷⁾, eller Meningen kunde vinde ved Tilføielsen af

¹⁾ S. 60 og 62.

²⁾ S. 64.

³⁾ S. 67 (see ovenfor S. 14 Not.).

⁴⁾ S. 65, 73, 74, paa St. Hans Dag og Mariæ Bebudelsesdag.

⁵⁾ Indskjærpelsen af Budet om Brugen af Modersmaalet ved Consecrationen (S. 64) er taget af de sachsiske Visitationsartikler 1533 (Richter a. St. I, 229); de tre Tillæg om Seqventser (S. 65, 73, 74) af den wittenbergske Kirchenordnung af 1533 (Smstd. S. 223).

⁶⁾ Saaledes er „den onde Mand“ S. 94 forandret til Dævelen; S. 79 „danide“ til skickede, „seyder“ til seder, og mere.

⁷⁾ S. 77 er indskudt „handts“, fordi Afskriveren havde skrevet „hanns“, hvilket Revisionen tog for Pronominet, saaat der nu staaer „hans Haands Paalægelse“.

et Ord¹⁾. Men deslige Forandringer, som findes i stor Mængde, hidrøre ofte kun fra et subjectivt Skjøn, som leder den forbedrende Haand, og kunne da saameget mindre have Kongen til Ophavsmand, som de endog udstrække sig til Sproget, det danske Sprog.

Betragte vi nu alle disse Forandringer under Eet, da synes det indlysende, at de maa komme fra meget forskellige Sider: fra den forbedrede latinske Text, fra kongelige Resolutioner, fra theologiske Medarbejderes Raad, fra en Revision af Stilen; nogle have Betydning for Kirke-Ordinantsens Indhold, andre alene for det danske Udkasts Fuldkommenhed. Tilsammen betegne de i ingen Henseende noget Afsluttet: selv den meest betydningsfulde Omdannelse, hvorved Forslag og Ønsker forandres til Resolutioner, er ingenlunde gennemført; paa mange flere Punkter blev det kongelige Bud og Tilsagn indbragt istedetfor Udkastets ønskende og haabende Yttringer²⁾, og hvad der her er statueret, er ingenlunde alt blevet staaende, saasom navnlig de ubetingede Privilegier i Efterskriften (S. 116). Ei heller de organiske Love, som her ere tilførte istedetfor Forslagene, ere forblevne uforandrede³⁾, og Meget af hvad man her lod staa uforandret i Udkastet, blev senere udstrøget eller omdannet⁴⁾, ligesom der overalt blev gjort mangfoldige Indskud og Udskud igjennem hele Arbeidet, saavel i det Liturgiske som i Kirkeforfatningen.

Hvad skulle vi altsaa sige om den Overgangsform, hvori Kirke-Ordinantsen foreligger i det saaledes forbedrede

¹⁾ S. 77, at Synderen skal trøstes „af Guds Ord“; S. 79 indskydes „syndige“ i en Forbindelse, hvori det lidet passer, men uheldigere er Tilføielsen S. 93, at Præsterne skal undervise de frugtsommelige Koner „i deres Prædikener“. Begge disse Indskud ere da ogsaa bortfaldne i den latinske Ordinants. S. 83, 87, 104 (et „Och“ til-sættes, „nu“ udslettes, „den Rente“ forandres til Kirkens Rente).

²⁾ F. Ex. S. 63 L. 15, S. 98 L. 1 f. ned. S. 106 L. 21.

³⁾ Navnlig om Oversuperintendenten S. 84, 104.

⁴⁾ F. Ex. S. 82 om Ordination, S. 65 L. 20, 21 og 23 fgg. S. 77 L. 30 fgg.

og reviderede Udkast? Den kongelige Redaction ville vi ikke længere kalde den. Dersom det havde været en simpel Afskrift fra ubekjendt Haand, der indeholdt en Kirke-Ordinants som denne, enten sammenarbejdet til Eet eller med den samme Dobbeltthed som denne, vilde man uden tvivl ikke skjænke den megen Opmærksomhed, men betragte den som et Billede af Sagen i dens Gang paa et ubestemt Punkt, hviket en Medarbejder, der hellere arbejdede paa Dansk end Latin, kunde have dannet sig for en Oversigts Skyld, for at vide, hvorledes det, der nu var fuldbragt, tog sig ud, og man vilde neppe ansee det Umagen værd at spørge om, naar det kunde være, at Arbejdet var naaet til dette Punkt, hvorover det snart atter maatte være gaaet ud. Men anderledes er det, naar denne Oversigt (saaledes skulde jeg helst kalde det, der gives i dette mærkværdige Manuskript) er mærket med Kongens Secretairs Haand. Man maa tænke, at han har gjort den paa Kongens Befaling, og at Arbejdet har staaet paa et Punkt, som opfordrede til at gjøre en Oversigt, som dannede en Overgang, en Epoche i dets Udarbejdelse. Tanken vender sig da naturligst til det Tidspunkt, da Udkastet blev sendt til Wittenberg, eller da det havde faaet de Forbedringer, som bleve Frugterne af denne Sendelse. I begge Tilfælde faae vi da den Forestilling, at den hele Skikkelse, som Arbejdet har i denne Oversigt, er den, som den latinske Ordinants, der ene kunde gaae til Wittenberg, dengang havde eller fik. Secretairen har faaet Befaling at fremstille den paa Dansk, og han har lettet sig Arbejdet ved at tage et Exemplar af den danske Oversættelse af Udkastet og deri tilføie og forandre, hvad der behøvedes, for at briøge det til at svare til den forbedrede latinske Ordinants. Men for hvis Skyld? og hvorfor paa Dansk? Det er Spørgsmaal, der mulig gaae videre, end at de kunne besvares, thi hvo kan gjætte de særegne Forhold i Kongens Omgivelser? Dog een Anledning til et saadant Arbejde frembyder sig uvilkaarlig for Tanken: da Kirke-Ordinantsen var kommen tilbage fra

Wittenberg og derefter gjort færdig, lod Kongen sin Cantsler forelægge den for Rigsraadet; dertil synes at behøves eller kunde ønskes et dansk Exemplar, og det kunde — som dette — være nærmest beregnet paa Kongerigets Landskirke¹⁾. Naar Kongen bød En at forfatte et saadant, kunde han naturligst tage den forefundne danske Oversættelse af det oprindelige Udkast og deri dels indføre, hvad der var at rette og forandre efter det senere Vedtagne, dels pudse og forbedre efter bedste Skjøn i Henseende til Formen. En saadan Concept til Rigsraadets Exemplar vilde just see ud som dette Manuskript.

Er det altsaa at kalde Rigsraadets Exemplar af Kirke-Ordinantsen, saaledes at det er den Concept, der blot behøvede at reenskrives for at overgives Cantsleren? Vistnok ikke; thi det var den færdige Ordinants, Kongen lod forelægge Rigsraadet, og her møder os ikke alene Meget, som atter blev forandret, inden Ordinantsen blev færdig; men her mangler ogsaa Meget, som dels blev indskudt senere, saasom Bestemmelserne om Superintendenternes Løn, den første Visitats²⁾, dels tilføjedes som Fortsættelse og udgjør ikke mindre end en Femtedeel af hele Kirke-Ordinantsen. Men et Forarbejde til Rigsraadets Exemplar kan det have været. Men som saadant kan det ikke have været ganske fuldstændig gennemarbejdet. Man skulde næsten troe, at Bearbejderen tilsidst er blevet tvivlraadig i sin Gjerning; thi han lod det sidste Andragende (om et Universitets Oprettelse) og Udkastets Slutningscompliment til Kongen staae uudslettede, og stillede Kongens Privilegier som en løs Efterskrift³⁾, idet han formodentlig følte, at Andragendet maatte have et Svar og Privilegierne anbringes paa et Sted, men ikke endnu vidste, hvad og hvor: Svaret kom først efter alle Tillægene, allersidst i

¹⁾ Ovenfor S. 10.

²⁾ Ordin. 1537 fol. 46—47 og 49—50. Kragii Ann. p. 59. 61.

³⁾ Udkastet S. 115—16.

den latinske Kirke-Ordinants¹⁾), og dersom han ogsaa havde at oversætte eller ordne disse til Rigsraadet, maatte det skee paa et andet Papir end det gamle danske Udkast, der endte med Kapitlet om Præsternes Bøger; han henlagde derfor dette som ikke brugeligt længere, uden at gjøre Slutningen ganske i Orden til at passe til den nye Afdeling. Saaledes kan man i det Mindste forstaae det ellers paa-faldende Factum, at et af de vigtigste Andragender i Udkastet hverken er udslettet eller gjort til Lov, og at en Slutningshilsen, der kun har Plads i et Udkast, før det forelægges Kongen, er blevet staaende, efterat det øvrige Indhold er bragt i Lovsform²⁾).

Ifølge denne Opfattelse har den Deel af Manuskriptet, som indeholder Tilføielser og Ændringer, liden Betydning, uden forsaavidt som de stundom vise, at et Tredie har været paatænkt mellem Udkastet og den endelige Redaction. Vi skulle ikke lade de Vink ubenyttede, som det i saa Henseende giver. Men den oprindelige Deel af Manuskriptet — det første Udkast — har den langt overveiende Betydning som historisk Kilde; thi Kirke-Ordinantsens Historie maa begynde med Spørgsmaalet om, hvorledes den, eller det tilsvarende latinske Udkast blev til.